

A bűncselekmény miatt érzett büntudat és szégyen vizsgálata fogvatartottak körében¹

Bevezetés

A fogvatartottakkal való pszichológiai munka egyik legfontosabb célja a proszociális magatartás megerősítése (vagy kialakítása), melynek következtében elvárható, hogy szabadulásuk után tartózkodnak újabb bűncselekmények elkövetésétől (Boros, Csetneky 2002). A szégyen és a büntudat ún. morális érzelmek, melyek a morális vonatkozású tettek esetén jelennek meg. Alapvető funkciójuk, hogy eltérítsenek a nem morális cselekedetek elkövetésétől. Az alapérzelmekkel ellentétben ezek az érzelmek az éntudat megjelenése után alakulnak ki, amikor az egyén önmagára vonatkozóan képes értékelni a társas visszajelzéseket. Ez utóbbi jellemző miatt nevezik őket éntudatos érzelmeknek is (*self-conscious emotions* – Tracy, Robins, Tangney 2007).

Bár a szégyent és a büntudatot sokszor közel azonos értelemben használják, a két érzelm között lényeges pszichológiai különbség van. Amennyiben egy helytelen cselekedetet követően az elkövetett tetre fókuszál az egyén, büntudatot érez. Az fogalmazódik meg benne, hogy „rosszat tettem”. A büntudat miatt motiválttá válik tettének felvállalására, a bocsánatkérésre; empátiával fordul az áldozat felé, és lépéseket tesz az okozott károk helyreállítására. Mivel énképe nem sérül, képesnek érzi magát arra, hogy tegyen valamit a kialakult helyzet javítása érdekében.

Amennyiben a helytelen cselekedet után az egyén az énjére fókuszál, szégyen érzése alakul ki. Az fogalmazódik meg benne, hogy „rossz ember vagyok”. A szégyenérzetet kisebbség és értéktelenség érzése kíséri, az egyén énképe negatív irányba mozdul el. Motiváció alakul ki arra, hogy elkerülje a társas visszajelzéseket és kilépjen a helyzetből. Az elkövetett cselekedet kapcsán ezáltal nem kerülhet sor jóvátételre, s fennmaradnak a negatív érzelmek (Tracy, Robins, Tangney 2007).

Stuewig és munkatársai (2010) vizsgálatában serdülők, egyetemisták és fogvatartottak mintájában is a szégyen mások hibáztatásához kapcsolódott, ezen keresztül pedig mind a fizikai, mind pedig a verbális agresszióval pozitív kapcsolatban állt. A büntudat ezzel szemben az empátiához és a másik fél perspektívájának átvételéhez kapcsolódott, és ezáltal az agresszióval ellentétes kapcsolatban volt. Egy bűnelkövetőkkel végzett vizsgálatban (Tangney és munkatársai 2011) a büntudat erősen kapcsolódott az empátiához és a perspektíva-átvételhez, a szégyen negatívan kapcsolódott hozzájuk. A szégyen pozitív kapcsolatban állt a distresszel és a pszichés alkalmazkodási problémákkal, például az alkohol- és drogfogyasztással. A büntudat ebben a vizsgálatban negatívan korrelált a bűnelkövetői előélettel, a korábbi börtöntapasztalattal és a fogvatartott biztonsági szintjével.

¹ Összefoglaló a Tudományos kutatások és gyakorlati alkalmazások a büntetés-végrehajtásban c. konferencián tartott előadásról.

A büntudat és szégyen közti különbséget felismerve Wright és Gudjonsson (2007) bűnelkövetői mintához illeszkedő kérdőívet alkotott. A büntudatra és szégyenre való diszpozicionális hajlammal ellentétben kérdőívük a bűncselekmény elkövetése által kiváltott büntudatra és szégyenérzetre irányul, értelmezése jóval specifikusabb. A kérdőív megbízhatósági eredményei jók, a büntudat skála az általános büntudathoz, a szégyen skála pedig az általános szégyenhez és büntudathoz is erősen kapcsolódott.

Ugyanezzel a kérdőívvel egy pszichiátriai kezelt fogvatartott mintán a szerzők (Wright, Gudjonsson, Young 2008) kimutatták a bűncselekménnyel kapcsolatos szégyen pozitív összefüggését a vonás dühvel és a düh kifejezésével is. A bűncselekménnyel kapcsolatos büntudat a düh kontrolljához kapcsolódott pozitívan és negatívan a düh kifejezéséhez. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a dühkezelési nehézségek és a szégyen egyenesen vezethetnek a bűncselekmények elkövetéséhez, a büntudat pedig a terápiában segíthet.

Orth, Berking és Burkhardt (2006) vizsgálatában egyedülálló szülők mintáján kimutatták, hogy a két morális érzelem közül a szégyen a rumináción keresztül állt kapcsolatban a depresszióval, ez az összefüggés a büntudat kapcsán nem jelentkezett. Magyarázatuk szerint a szégyen belső, globális és stabil attribúciót eredményez, ami depresszióhoz vezet.

Jelen tanulmány célja magyar felnőtt fogvatartotti mintán megvizsgálni a szégyen és büntudat kapcsolatát az énképpel, a stresszel való megküzdéssel, a stressz-alapú tünetképzéssel és a börtönbe kerülést követő beilleszkedéssel. A megválaszolandó kérdések egyike, hogy éreznek-e büntudatot és szégyent az elkövetők saját cselekményükkel kapcsolatban, és ha igen, ez az érzelem milyen hatással van beilleszkedésükre, illetve idővel hogyan alakul az érzelmek erőssége. Céлом volt megvizsgálni, hogy a Tangney és munkatársai által kialakított szégyen- és büntudatelmélet alátámasztást nyer-e a börtönben végzett kutatásban.

A vizsgálat bemutatása

A vizsgálatban 76 fő felnőtt korú férfi fogvatartott vett részt a Veszprém Megyei Büntetés-végrehajtási Intézetből, akik előzetes letartóztatásban voltak vagy jogerős büntetésüket töltötték a börtönben. A kérdőív kitöltése önkéntes alapon zajlott, a válaszadók adataik titokban tartásáról rövid szóbeli és írásbeli tájékoztatást kaptak, s aláírásukkal igazolták, hogy önként vesznek részt a vizsgálatban. A kérdőív kitöltéséért jutalmat nem kaptak, a kitöltés egyénileg a zárkákban történt.

Az általános demográfiai háttér felméréseként nyilatkoztak életkorukról, legmagasabb iskolai végzettségükről, arról, hogy bekerülésük előtt párkapcsolatban éltek-e, illetve volt-e munkájuk. A kriminális előzmény kapcsán a kérdőív rákérdezett, hogy aktuálisan mennyi ideje van börtönben a válaszadó, életében összesen hány évet töltött börtönben, jelenleg milyen bűncselekmény miatt tölti büntetését, illetve ügye a büntetőeljárás mely szakaszában tart. A bűncselekmény utólag dichotóm változóként került kódolásra aszerint, hogy erőszakos (pl. rablás, emberölés, zsarolás) vagy nem erőszakos (pl. lopás, csalás, kábítószerral való visszaélés) jellegű-e.

A résztvevők kitöltötték a *Bűncselekménnyel kapcsolatos szégyen és büntudat kérdőívet* (Offense related shame and guilt scale, ORSGS), melynek eredményeit demográfiai és kriminális adataikkal vetettük össze. 23 résztvevő kapcsán rendelkezésre álltak a börtönbe kerülésük után kitöltött *Bűncselekménnyel kapcsolatos szégyen és büntudat kérdőív* eredményei.

A minta átlagos életkora 33 év (a legfiatalabb résztvevő 18, a legidősebb 60 éves), átlagosan 10,5 osztályt végeztek. Aktuálisan átlagosan 1,1 éve töltik büntetésüket; a legkevesebb bent töltött idő 1 hónap, a legtöbb 4,6 év. Az összesen börtönben töltött évek száma 0-tól 17 évig terjed, 53%-uk nem volt korábban büntetve. Az elkövetett bűncselekmények 55%-a nem erőszakos jellegű. A résztvevők 63%-a bekerülése előtt párkapcsolatban élt, 77%-uk dolgozott. A résztvevők 59%-a előzetes fogvatartott, 41%-a jogerős elítélt.

A bűncselekménnyel kapcsolatos büntudat-pontszáma átlaga 19,35 pont (szórás = 9,91) lett az 5-től 35-ig terjedő skálán. A szégyen pontszám átlaga 12,73 pont (szórás = 8,55).

A demográfiai változók közül csak az iskolázottság kapcsolódik a bűncselekménnyel kapcsolatos érzelmekhez. Az iskolázottság pozitívan korrelál a bűncselekménnyel kapcsolatos büntudattal (parciális korreláció, $r = 0,288$, $p = 0,013$), negatívan a bűncselekménnyel kapcsolatos szégyennel (parciális korreláció, $r = -0,373$, $p = 0,001$). A büntetőeljárás kapcsán elmondható, hogy a jogerős elítéltek lényegesen erősebb büntudatot éreznek bűncselekménnyel kapcsolatban, mint az előzetes fogvatartottak (t -próba eredménye: $t = 2,506$, $p = 0,014$).

Mint már említettük: 23 személy kapcsán rendelkezésre álltak a bekerülésükkor felmért bűncselekménnyel kapcsolatos büntudat és szégyen adatok. A bekerülésükhöz képesti büntudat és szégyen pontszám változást páros t -próbák mutatják. Büntudat és szégyen pontszámaik nem változtak szignifikánsan, ugyanakkor annak a 8 személynek esetében, akik több mint 6 hónapja börtönben vannak, bekerülésükhöz képest a bűncselekményükkel kapcsolatos büntudatuk tendenciaszerűen csökkent 14,75 pontról 10,0 pontra ($t = 1,982$, $p = 0,088$).

A börtönben töltött idő hatásának további vizsgálatára t -próbákkal mértem fel a mintát, Brown és Ireland (2006) vizsgálati módszerét alkalmazva a keresztmetszeti adatok kvázi-longitudinális alakítására. A változóban elsőként 20 hónap elteltével mutatkozik különbség: akik több mint 1 év 8 hónapja töltik büntetésüket, szignifikánsan alacsonyabb bűncselekménnyel kapcsolatos szégyenről számolnak be ($t = 2,550$, $p = 0,014$), 2 év után pedig a bűncselekménnyel kapcsolatos büntudat is alacsonyabb ($t = 2,555$, $p = 0,019$).

Mivel a bűncselekménnyel kapcsolatos szégyen és büntudat stabil összefüggést mutat bizonyos demográfiai és kriminális változókkal, egy nagyobb mintán is megvizsgáltam a morális érzelmek összefüggését a kriminális és szociális háttértényezőkkel. Az elemzésbe a 2011-ben elvégzett befogadási vizsgálatok adatait vontam be, összesen 262, fogvatartott által kitöltött pszichológiai kérdőív másodelemzésére került sor.

A büntudat és szégyen kapcsán nem mutatkozik különbség az erőszakos és a nem erőszakos bűncselekmények elkövetői között, valamint az elsőbüntényes és

a visszaeső elkövetők között. A résztvevők közül erősebb büntudatot és szégyent éreznek azok, akiknek a családjában nincs büntetett előéletű személy ($t = 2,399$, $p = 0,018$ és $t = 2,210$, $p = 0,029$). Feltehetően nekik a bűncselekményen túl családtagjaikkal kapcsolatos érzelmeiket is fel kell dolgozniuk.

Azok a fogvatartottak, akik bűncselekményük kapcsán ártatlannak tartják magukat (a minta 58%-a), alacsonyabb büntudatot és szégyen pontszámot érnek el ($t = 4,888$, $p < 0,001$ és $t = 2,893$, $p = 0,004$). A felelősségvállalás elutasítását tehát a pszichológiai tesztek is alátámasztják; az ártatlanság hangsúlyozása ezek alapján nem csak a bírósággal szemben kialakított stratégia, hanem valódi meggyőződés. Az ártatlanságérzetről elmondható, hogy nem függ a demográfiai jellemzőktől, a kriminális előzménytől és az előzetes vagy jogerős státustól, kizárólag pszichés hatások alakítják.

Összességében véve Tangney és munkatársai elméletébe illeszkednek az eredmények. Az általános büntudatot pozitív összefüggése az önértékeléssel alátámasztja a büntudatot proszociális vonatkozását. A bűncselekménnyel kapcsolatos büntudatot az iskolázottsághoz, a szégyen az iskolázatlansághoz kapcsolódik. A magasabb iskolázottság a szociális helyzetekre való nagyobb rálátást biztosít, s a problémás helyzetek kapcsán az aktív, megoldásorientált cselekvésre motivál. A büntudatot jelzi, hogy az iskolázottabb elkövetők célja a sértettek érdekeinek helyreállítása, a károk megtérítése és a közösség általi elfogadottság újbóli kiérdemlése.

Arra a kérdésre, hogy bűnhődnek-e a fogvatartottak a börtönben, részben igen, részben lehet válaszolni az eredmények alapján. A több mint 6 hónapja büntetésüket töltő fogvatartottak saját bekerülésükkor mutatott érzéseikhez képest kevesebb büntudatot éreznek. A bűncselekménnyel kapcsolatos büntudatot és szégyen közel 2 év börtönben töltött idő után lesz lényegesen alacsonyabb. Bár az adatok nem longitudinális vizsgálatból származnak, a kvázi-longitudinális elrendezés is fényt deríthet fontos összefüggésekre. A bűncselekménnyel kapcsolatos szégyen és büntudatot csökkenése csak abban az esetben várható, ha az a kezdeti időszakban magas volt. Így tehát feltételezhető, hogy börtönbüntetésük első két évében a fogvatartottakat erősen foglalkoztatják a bűncselekményükhöz fűződő érzelmeik. Ugyanakkor mivel a jogerős fogvatartottak éreznek erősebb büntudatot, kérdésessé válik, hogy a bűncselekménnyel kapcsolatban az előzetes fogvatartás kivált-e büntudatot. Feltételezhető, hogy az előzetes fogvatartottakban más érzelmek uralkodnak a börtönben töltött idő során.

Kiemelendő a családtagok büntetett előéletének hatása a bűncselekményhez fűződő érzelmeikben: a büntetlen családokból érkező fogvatartottak erősebb büntudatot és szégyent élnek meg, amikor bűncselekményükre gondolnak. Mivel az elsőbűntényesek és visszaesők között nem mutatkozott különbség, elmondható, hogy pszichológiai értelemben akkor számít valaki elsőbűntényesnek, amikor családjában ő az első, aki bűncselekményt követ el. Ennek magyarázata lehet, hogy akkor, amikor az ún. „elsőbűntényes” elkövetőt először börtönbe zárják, feltehetően már több bűncselekményt elkövetett, ezért morálisan nem érinti meg annyira a bűnelkövetés ténye.

A büntudatot és szégyen alakulását a pszichés változók közül erősen meghatározza, hogy a fogvatartott saját magát felmenti-e a bűncselekmény elkövetésének felelőssége alól. Az önmagukat ártatlannak tartó fogvatartottakat kevésbé érinti a büntudatot és a szégyen érzése is. A törvény kimondja az előzetes letartóztatottak esetében az

„ártatlanság vélelmét”, vagyis mindaddig ártatlannak kell tekinteni a vádlottakat, amíg a bíróság jogerősen el nem ítéli őket. Amíg azonban azt erősítik bennük, hogy ártatlanságukat kell bizonyítaniuk, pszichésen akadályozottá válik a felelősségvállalás, a valódi büntudat kialakulása, így az elkövetett tettek miatti bűnhődés is.

Bűntematika a terápiában

A bűncselekmény által kiváltott érzelmek feldolgozása, a bűn és szélesebb értelemben az értékrend megbeszélése részét képezi a fogvatartottak terápiájának. A Veszprém Megyei Büntetés-végrehajtási Intézetben 2009 óta heti rendszerességgel kerül sor irodalomterápiás csoportfoglalkozásokra, melyek – a módszer jellegzetességeiből adódóan – kiváló lehetőséget adnak arra, hogy a fogvatartottak tudatosítsák a témához kapcsolódó érzéseiket és gondolataikat.

A csoportfoglalkozásokon 8-14 fő fogvatartott vesz részt, a jelentkezés önkéntes alapon zajlik, a heti egyszeri találkozás kb. 1 óra időtartamot jelent. Az irodalomterápia (biblioterápia) keretében szépirodalmi művek kerülnek bemutatásra, s a beszélgetés az adott szövegre adott reflexiókra épül. Praktikus megfontolásból rövidebb irodalmi művekkel, versekkel és novellákkal dolgozom leggyakrabban. A foglalkozások célja összetett jellegű. Azon túl, hogy hasznos időtöltést biztosít a fogvatartottak számára, a csoportos elrendezés miatt erősíti bennük az egymás iránti tiszteletet és a különböző vélemények elfogadásának képességét. Véleményük megfogalmazása és a kapott visszajelzések által önismeretük fejlődik, értékrendjük határozottabbá válik.

József Attila: *A bűn* c. verse egy bizonytalan felvetéssel indul: „Zord bűnös vagyok, azt hiszem, / de jól érzem magam. / Csak az zavar e semmiben, / mért nincs bűnöm, ha van”. A fogvatartottak sokféleképpen értelmezik ezeket a sorokat, sokat gondolkoznak azon, hogy mi lehet a bűne, és miért keresi azt. A bűn számukra relatív dolog, attól függ, milyen szempontból nézik. Például mások (vagy a törvény) szerint bűncselekmény, amit elkövettek, ők azonban meg vannak győződve arról, hogy nem tettek semmi rosszat. Szintén a törvény kapcsán keresik sokszor a bűn motivációs hátterét. Például erősen szimpatizálnak azokkal, akik éhező családjuk miatt lopnak, ilyenkor egyértelműen a társadalmat teszik felelőssé, amiért kialakulhat olyan szegénység, melyben a bűncselekmény válik az egyetlen cselekvési lehetőséggé. Időbeli összehasonlítást is gyakran tesznek: régebben például a lustaság és a tiszteletlenség számított bűnnek, manapság azonban ezeket senki nem bünteti, ezek csupán jellemhibák.

A 10 versszakos vers utolsó négy sora önreflexió: „Én istent nem hiszek s ha van, / ne fáradjon velem; / majd én föloldozom magam; / ki él, segít nekem”. Azzal kapcsolatban, hogy ki ítéli meg az ember tetteit, a fogvatartottaknak három lehetséges válaszuk van: vagy az ember maga, vagy más emberek, vagy az isten. A leg súlyosabb ítéletet mindig önmagukban fedezik fel: időnként kifejezetten szigorúak önmagukhoz. Az egzisztenciális pszichológia „egzisztenciális büntudatnak” nevezi azt a jelenséget, amikor valaki azért érez büntudatot, mert önmagát fosztotta meg az életben egy olyan lehetőségtől, ami lehet, hogy nem adódik még egyszer. Mivel az életet nem lehet újrakezdeni, egyszer el kell számolni azzal, amit az egyén élete során elért vagy elmulasztott. Mivel a börtönben töltött hónapok, évek sosem térnek vissza, az idő (az élet) elvesztegetésért gyakori a büntudat megjelenése.

Szintén József Attila állítja erkölcsi dilemma elé az olvasót *Két hexameter* című művében: „Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis! / Mért ne legyek tisztességes? Kiterítenek úgyis”. Bár a mű számos fontos kérdést felvet a tisztesség és az erkölcs kapcsán, a legfontosabb talán az, hogy hogyan lehet valaki tisztességes egy tisztességtelen világban. Miért legyen valaki tisztességes, ha mindenki más tisztességtelen körülötte? A fogvatartottak gyakran elmondják, hogy a jó élet és a tisztességes élet egyszerre nem létezik. Az ember vagy tisztességes és nyomorog, vagy jól él, de tisztességtelen. Általános véleményük, hogy ebben az országban nem lehet tisztességes úton boldogulni, ezért érdemesebb elhagyni az országot. Akik vállalják az itthoni körülményeket, inkább az „enyhén tisztességtelen” utat választják, vagyis csak annyiban szegik meg a szabályokat, hogy annak ne legyen súlyos következménye, mégis elősegítse előrelépésüket.

A sor tetszőleges számú irodalmi művel folytatható volna, hiszen a szépirodalom kedvelt témái közé tartozik a bűn és annak következményei. Összességében elmondható, hogy a fogvatartottak számára nem okoz nehézséget az, hogy saját bűneikre reflektáljanak, sőt igénylik is a visszajelzéseket ezzel kapcsolatban. Bár sokszor ragadják meg általánosságban a kérdéseket, háritva ezzel a személyes átlásfoglalást, a beszélgetés során elmélyíthető saját felelősségvállalásuk.

Irodalomjegyzék

- Baron, R. M., Kenny, D. A. (1986): The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1173-1182.
- Boros J., Csetneky L. (2002): *Börtönpszichológia*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Brown, S. L., Ireland, C. A. (2006): Coping style and distress in newly incarcerated male adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 38, 656-661.
- Kopp M., Fóris N. (1993): *A szorongás kognitív viselkedésterápiája*. Végeken sorozat, Budapest.
- Kovács Zs. (2010): A külső-belső kontrollosság szerepe a börtönadaptációban. *Börtönügyi Szemle*, 2010/2, 69-78.
- Kovács Zs. (2011a): Megküzdés a börtönbe kerüléssel. A börtönadaptáció longitudinális vizsgálata. *Pszichológia*, 31, 381-395.
- Kovács Zs. (2011b): A kontroll, a stresszel való megküzdés és a pszichés közérzet alakulása a börtönbe kerülést követően. *Börtönügyi Szemle*, 2011/2, 39-50.
- Oláh A. (2005): *Érzelmek, megküzdés és optimális élmény*. Belső világunk megismerésének módszerei. Trefort Kiadó, Budapest.
- Orth, U., Berking, M., Burkhardt, S. (2006): Self-conscious emotions and depression: Rumination explains why shame but not guilt is maladaptive. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32, 1608-1619.
- Stuewig, J. et al (2010): Shaming, blaming, and maiming: functional links among the moral emotions, externalization of blame, and aggression. *Journal of Research in Personality*, 44, 91-102.
- Tangney, J. P. et al (2011): Assessing jail inmates' proneness to shame and guilt: Feeling bad about the behavior or the self? *Criminal Justice and Behavior*, 38, 710-734.
- Tracy, J. L., Robins, R. W., Tangney, J. P. (2007): *The self-conscious emotions. Theory and research*. The Guildford Press, New York.
- Wright, K., Gudjonsson, G. H. (2007): The development of a scale for measuring offence-related feelings of shame and guilt. *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, 18, 307-316.
- Wright, K., Gudjonsson, G. H., Young, S. (2008): An investigation of the relationship between anger and offence-related shame and guilt. *Psychology, Crime & Law*, 14, 415-423.